

Retorika-Irodalom-Poétika

Pázmány Irodalmi Műhely

Retorika-Irodalom-Poétika

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Piliscsaba
2011

BARTÓK ISTVÁN

Zeugma

Példák a retorikus szemléletre egy 16. századi magyar szerkesztésű grammatikai kézikönyvből

A reneszánsz és a barokk kor irodalmi gondolkodásának fontos dokumentumai az elméleti kézikönyvek. Ezek tárgyalása során fel-felmerülnek a retorika és a poétika közötti átfedések. Nem sok szó esik azonban a grammatikákban megjelenő retorikai nézőpontról. Márpedig nem téveszthetjük szem elől, hogy a régiség nyelv- és irodalomfelfogását a dialektika, grammatika, poétika és retorika együttese határozta meg, és ezek elválaszthatatlanul egymásra épültek. Az összefonódás egy-egy példájának vizsgálata hozzájárulhat az irodalom önszemléletének alaposabb megismeréséhez: megvilágítja, hogyan kapcsolódnak egymáshoz a különböző szakterületek. Dolgozatomban egy Európa-szerte elterjedt latin nyelvű magyar átdolgozásából, Molnár Gergely (1530 k.–1564) kolozsvári Linacre-kiadásából¹ hozok néhány példát arra, hogy a retorika fogalomkészlete grammatikai összefüggésekben hogyan válik a szintaktikai jelenségek leírásának eszközévé.

I.

Azért választottam éppen ezt a művet a retorika és a grammatika közötti átjárhatóság szemléltetésére (jóllehet hasonló megfigyeléseket sok más kézikönyv alapján is lehetne tenni), mert kritikátörténeti szerepe megkülönböztetett figyelmet érdemel. Mind ez ideig a magyar – és ennek nyomán az angol – szakirodalom egyaránt tévesen következtetett a szóban forgó kompendium forrására. A tévedés helyesbítése teszi világossá Molnár Gergely kiadványának fontosságát. Ha megtaláljuk valódi forrását, és ezáltal kijelöljük pontos helyét a század grammatikai irodalmában, könnyen beláthatjuk: a munka korszakváltás a magyar szerkesztésű elméleti kézikönyvek történetében. A retorikára összpontosítva ez alkalommal csak röviden ismertetem azokat a filológiai tényeket, amelyek ismerete nélkülözhetetlen a Linacre-átdolgozás jelentőségének meghatározásához.²

¹ *Thomae Linacri grammatices compendiosa per quaestiones explicatio: A Gregorio Molnar, sancte memoriae, in usum studiosae iuventutis conscripta*, Kolozsvár, 1566; RMNY 221. Példány ma már csak ebből az egy kiadásból ismert. Szabó Károly még tudósított egy példányról a munka 1578-ban megjelent, javított és bővített változatából. RMNY 412.

² Erre irányuló kutatásaim eredményeit részletesebben, hivatkozásokkal az itt nem említett korabeli forrásokra és modern szakirodalomra az alábbi helyen tettem közzé: BARTÓK István, *Korszakváltás a magyar elméleti irodalomban: Molnár Gergely kolozsvári Linacre-kiadása*, ItK, 113(2009), 639–653.

A híres angol humanistának, Thomas Linacre-nak (latinosan Linacer, Linacrus, 1460 k.–1524) négy latin nyelvтанáról tud a kutatás. Az első nem jelent meg, szövege kéziratban sem maradt fenn; a következő három viszont nyomtatványokból ismert, ezek közül kettő számos kiadást ért meg. Az egyik az eredetileg angolul írt *Rudimenta Grammatices* (London, 1523 k.). Ez George Buchanan latin fordításában terjedt el Európa-szerte. A szakirodalom ezt tünteti fel Molnár Gergely forrásaként. Ezzel szemben azonban a figyelmesebb vizsgálat alapján bizonyosra vehető, hogy a feldolgozás alapja nem a *Rudimenta*, hanem Linacre másik, ugyancsak sokszor kiadott és átdolgozott műve, a *De emendata structura Latini sermonis* (London, 1524). Az is megállapítható, hogy Molnár Gergely nem kizárólag az eredeti szöveget használta fel, hanem közvetlen mintájául egy rövidített redakció szolgált: Johann Sager sziléziai humanista munkája.³

Nyomatékosan hangsúlyoznunk kell: a *De emendata structura* fordulópont a humanista grammatikai irodalomban: ez az első, széles körben ható megfogalmazása az újabb kori (16. századi) filozofikus vagy spekulatív nyelvszemléletnek. Ezt akkor tudjuk értékelni igazán, ha tisztában vagyunk a deskriptív és a spekulatív grammatikák közötti leglényegesebb különbségekkel.

A leíró nyelvtanok elsősorban iskolai használatra készültek, pedagógiai célokat kívántak megvalósítani: a legfontosabb szabályok, a helyes nyelvhasználat elsajátítását. A spekulatív grammatikáknál viszont előtérbe kerültek az elvontabb, elméleti szempontok. Az idetartozó munkák mai fogalmaink szerint inkább az általános nyelvészet, a nyelvfilozófia vagy éppen az ismeretelmélet kapcsolódó területeivel mutatnak szoros rokonságot; inkább tudományos elméletek megfogalmazásainak tekinthetők. A két csoportot természetesen nem lehet egymástól mereven elkülöníteni: a kifejezetten oktatási célra készült, leíró nyelvtankönyvekből éppúgy lehet következtetni a szerzők elvi meggondolásaira, mint ahogy a filozofikusabb grammatikák sem nélkülözték a pedagógiai szándékot.

Mind a deskriptív, mind a spekulatív grammatikák előzményei az ókorra vezethetők vissza. A legkorábbi ismert görög és latin nyelvtanok a leíró grammatikákhoz tartoznak. Fő részeik a hang- és az alaktan. Később ezekhez a témákhoz kapcsolták a nyelvi kifejezés hibáinak és erényeinek tárgyalását. Amikor előtérbe kerültek a szintaktikai problémák, ezek gyakran szétfeszítették a hang- és alaktan szűk kereteit, és számos elméleti kérdést vetettek fel.

A filozofikus grammatikát a középkorban a modisták elevenítették fel, abból a régi kérdésből kiindulva, hogy az ember a nyelv segítségével hogyan tudja a valóságot megismerni. A 12. században szélesebb körben elterjedt az arisztotelészi korpusz ismerete. Az *Analytica posteriora* és különösen a *Physica* erősen befolyásolta a tudományról

³ *Grammatices Thomae Linacri brevis et perspicua per quaestiones et tabulas explicatio*, Boroszló, 1557. Tudomásom szerint Magyarországon nem található meg. Én a wolffenbütteli példányt használtam; jelzete a Herzog August Bibliothekban: H: P 859.8° Helmst. (2). A munka három évvel később Bázelen is megjelent: *Tabulae in Grammaticam [...] Thomae Linacri*, Basileae, 1560. VD 16: ZV 25011. Példányai Augsburgban és Berlinben találhatók.

alkotott elképzeléseket. Ettől kezdve fokozódott az igény, hogy csak olyasmivel foglalkozzanak, ami bizonyíthatóan szükséges és mindenre kiterjedően érvényes. A grammatikusok is igyekeztek igazolni, hogy tevékenységük valóban megfelel a tudománnyal szemben támasztott követelményeknek. Ez nem volt könnyű feladat, hiszen az egyes nyelvek nem univerzálisak, és az arisztotelianizmus alapvető tétele, hogy a szavak jelentése sokkal inkább megszokáson alapul, mint természetből fakad.

Így hát a spekulatív grammatikusok vizsgálódásaik középpontjába nem a szavak jelentését állították (amit ők *significatio specialis*nak hívtak), és nem is a fonetikai szerkezetüket, mivel mindkettő csak esetleges tulajdonság. Ehelyett azokra a sajátosságokra figyeltek, amelyek megkülönböztetik egymástól a beszéd különböző részeit, azaz a szófajokat. Ilyenek az esetek, a nemek, az idők és hasonlók. Ezek általános szintaktikai tulajdonságok. *Modi significandi*nak nevezték őket, és azt állították, hogy univerzálisak, azaz minden nyelvre érvényesek. Míg a *significatio specialis* olyan jelenségre épül, ami esetleges és a közmegegyezésen alapul, a *modi significandi* racionális kapcsolatban állnak a dolgok valóságos jellemzőivel, létezmódjukkal, azaz a *modi essendivel*. Ezek úgy kerülnek be a tudatunkba, mint *modi intelligendi passivi*, és az intellektusunknak köszönhetően *modi intelligendi activi*vá alakulnak. Így jelenik meg számunkra az, amit a *modi significandi* jelent. Például a fájdalom jelenségét különböző szófajokkal és szavakkal is ki lehet fejezni: *doleo*, *dolor*, *dolens* vagy egyszerűen *heu*; de nemcsak a latinban, hanem minden más nyelvben is megvannak a megfelelő szavak. Ezek mind ugyanazt a jelenséget képezik le, de a *modi significandi* különböző. A *doleo* például kifejezi (*con-significat*) az időt, ami minden igének általános tulajdonsága. Láthatjuk: ennek a felfogásnak egyik kulcsfogalma a *modus*, képviselőit ezért nevezték modistáknak is.

A spekulatív irányzat középkori művelői nagyon pontos rendszert dolgoztak ki a beszéd részeinek szintaktikai leírására. Mindazonáltal nem vetették el a donatusi és a priscianusi hagyományt, hanem igyekeztek egyeztetni az új filozófiai követelményekkel; mégis messze távolodtak a latin vagy más nyelvek normatív nyelvtanaitól.

Ha grammatikán szoros értelemben a nyelv mindenre kiterjedő, következetes, módszeres leírását értjük, akkor azt kell mondanunk, hogy a 15–16. századi humanisták érdeklődése a latin nyelv iránt elsősorban nem grammatikai, hanem filológiai természetű volt. A grammatikusok igen bőven idézték a klasszikus prózaírókat, hosszasan értekeztek az egyes szavak és kifejezések közötti különbségekről és helyes használatukról. Számtalan pontos megfigyelést tettek egyes nyelvi jelenségekkel kapcsolatban, átfogó rendszer kidolgozására azonban nem törekedtek. A humanisták legfőbb célja a klasszikus szerzők nyelvhasználatának megfelelő latinság elsajátítása, az ideálisnak tartott stilisztikai elegancia megvalósítása volt. Úgy vélték, ebben az ókori írókon és grammatikusokon alapuló, normatív rendszerezések segíthetnek.

Sokan nyíltan meg is fogalmazták ellenszenvüket a modista grammatikával szemben. Itáliában Lorenzo Valla Martinus de Daciát, a modisták egyik vezéralakját a latinság legfőbb ellenségének nyilvánította. Észak-Európában Alexander Hegius – Deventerben Erasmus tanára volt – egész könyvet írt *Contra modos significandi invectiva*

(1486) címmel. A humanista tudományosság olyan képviselői, mint például Erasmus vagy Melanchthon ugyancsak gyanús spekulációknak tartották a filozófiai-logikai ihletettségu középkori elméleteket.

Linacre korszakfordító munkája, a *De emendata structura* az Erasmus és Melanchthon tekintélye által befolyásolt szellemi közegben mégis igen gyorsan elterjedt. Népszerűségének okát a modern kutatás abban látja, hogy megtalálta az ideális kompromisszumot a középkori tradíció és a saját korában uralkodó humanista felfogás között. Nem fordult olyan mértékben szembe a nagyra becsült késő antik hagyománnyal, hogy magára vonta volna a kor meghatározó személyiségeinek haragját; a modista szemlélet elemeinek megújítása mégis kiindulásul szolgált a spekulatív grammatika későbbi radikálisabb képviselői számára.

Linacre legalább két vonatkozásban tér el a humanista grammatikai hagyomány fő irányától. Az egyik a középkori tradíció jelenléte. Műveiben bizonyos helyeken megmutatkozik a humanisták ellenszenve a túlzásba vitt elmélettel szemben; használja a hagyományos szakszókincset, ugyanakkor nem riad vissza az új terminológia bevezetésétől sem, különösen a szintaxis felosztásában.

A másik vonás, amelyik markánsan megkülönbözteti Linacre-t a nyelvek iránt érdeklődő humanista kortársaitól, a rendszerezésre való igen határozott törekvés. Túllépett mind a középkori, mind a humanista nyelvtanok keretein: gyökeresen és széles körben módosítva őket, lehetővé tette a nyelv újabb grammatikai jellemzőinek megragadását. Ennek során a klasszikus idézetek újszerű tárgyalásával annak is megtalálta a módját, hogyan lehet beilleszteni a felhalmozódott filológiai eredményeket az újfajta rendszerbe azok sérülése nélkül.

Így tehát Linacre-nak sikerült igen szerencsésen egyesítenie egy magas szintű nyelvtan keretei között az elméleti rendszerezésre való törekvést a filológiai részletek iránt fogékony humanista grammatikai hagyománnyal.⁴

Népszerűségéhez a protestáns országokban bizonyára az is hozzájárult, hogy a *De emendata structura* 1531. évi wittenbergi kiadásához Melanchthon írt előszót, amelyben az oktatás magasabb szintjén ezt a munkát ajánlotta a latin nyelvtan tanításához. A 16. századból negyvennyolc kiadása ismert, és ebben nincsenek benne a rövidített változatok.⁵

Láthatjuk tehát: a munka kitüntetett helyet foglal el a humanista grammatika történetében. A magyar kritikátörténet számára ezért igen fontos, hogy a mű London, Párizs, Wittenberg, Bázél és Velence mellett (hogy csak néhány nevezetesebb helyet említsek) – bár rövidített formában – Kolozsváron is megjelent. A spekulatív grammatika első és

⁴ Kristian JENSEN, *De emendata structura Latini sermonis: The Latin Grammar of Thomas Linacre*, Journal of the Warburg and Courtauld Institutes 49, 1986, 106–125.

⁵ Giles BARBER, *Thomas Linacre: A Bibliographical Survey of his Works = Linacre Studies: Essays on the Life and Works of Thomas Linacre*, eds. Francis MADDISON, Margaret PELLING, Charles WEBSTER, New York, Oxford University Press, 1977, 290–336.

legnagyobb hatású 16. századi kézikönyve nemcsak Molnár Gergely kiadási programjában, hanem a magyar grammatikai irodalom történetében is korszakváltást jelez. A korábbi, Magyarországon és Erdélyben megjelent hasonló munkák leíró nyelvtanok, gondoljunk akár Sylvester János *Grammatica Hungarolatinájára*, Johann Honter brassói vagy Molnár Gergely ezt megelőző kolozsvári kézikönyveire. Ezért is fontos hangsúlyoznunk, hogy a forrás – a szakirodalom eddigi vélekedésével ellentétben – nem a lényegében deskriptív *Rudimenta*, hanem a fordulópontot jelentő *De emendata structura*.

Linacre eredeti szövegének kiadásai nyolcadrét formában a tipográfiai megoldásoktól függően öt-hatszáz lapnyi vaskos kötetekben láttak napvilágot. A terjedelmet lényegében nem érintő legfontosabb átdolgozás Johannes Camerarius munkája (Lipcse, 1545). Az eligazodást a roppant műben egyes kiadásokban különféle mutatókkal igyekeztek elősegíteni. Jelentősen rövidített változat Molnár Gergely közvetlen forrása, a korábban említett, először Boroszlóban kiadott szerkesztmény. Ebben mintegy negyedére sikerült tömöríteni az eredetit. A kolozsvári redakció is hasonló terjedelmű. Mindkettő kérdés-felelet formában dolgozza fel Linacre rendszerének legfontosabb elemeit, célszerűen válogatva a szemléltető példaanyagból.

II.

Áttérve most már a retorikai szemlélet érvényesülésére, először röviden ismertetem a *De emendata structura* szerkezetét, majd a részleteket illetően a zeugma fogalmának alkalmazásaiból hozok néhány példát. Összevetve a kolozsvári kézikönyvet Linacre eredeti szövegével és az átdolgozás közvetlen mintájával, a boroszlói kompendiummal, egyezéseket és különbségeket állapíthatunk meg. Molnár Gergely sok esetben pontosan átveszi Johann Sager megoldásait, máskor azonban másképpen kivonatolja és értelmezi közös forrásukat. Az eltérések alapján úgy tűnik, Molnár redakciója áttekinthetőbb, mint Sageré. A mű egészének szerkezete világosabban kirajzolódik, az egyes tételek megfogalmazása is egyszerűbb, könnyebben érthető. A magyar kritikátörténetre tartozó becses adalékokra összpontosítva a következőkben elsősorban Molnár Gergely kiadására támaszkodom. Függelékként csatolom az előadottakat összefoglaló táblázatokat.

1.

A nyelvtanilag értelmezhető beszéd (*oratio grammatica*) vizsgálata Linacre szerint két fő részből áll. Először a beszéd alkotórészeire, anyagára (*materia*), azaz az egyes szavakra (*dictiones*) kell tekintettel lennünk; másodszor a beszéd megjelenési módjára, formájára (*forma*), ami az egyes szavak elrendezésében és összekapcsolásában (*dictionum inter se compositio*) mutatkozik meg. Így jön létre a mondat szerkezete (*constructio*). Ebben a felosztásban nem nehéz felismerni a rokonságot a retorikai értelemben vett inventióval és dispositióval. Linacre meghatározása szerint a beszéd anyagával foglalkozik az első

két könyv, az alaktan; formájával az ezt követő négy, a mondattan. Mindazonáltal már az első könyvben megjelennek a morfológiai aspektus mellett a szintaktikai szempontok is, és még határozottabban érvényesülnek a másodikban.

Az egyes szavakhoz kapcsolódó tudnivalók két fő részre oszthatók. Az első csoportba tartoznak a sajátos vagy szabályszerű (*propriae seu legitimae*) tulajdonságok, a másodikba pedig azok a jellemzők, amelyek nem önmagukból a szavakból következnek, hanem a mondatok megalkotása során van jelentőségük (*impropriae seu figuratae*).

A szavak sajátos tulajdonságait fejti ki az első könyv, ez hasonlít a legjobban a beszéd nyolc részének (*octo partes orationis*), azaz a szófajoknak a hagyományos magyarázatához, az etymológiához. A ragozható szófajokat (*declinabiles*) a ragozhatatlannak (*indeclinabiles*) követik. A ragozható beszédrészek tárgyalása szófajonként három szempont alapján történik. Első a pontos meghatározás (*accurata definitio*). A definíciók leggyakrabban Donatuson és Priscianuson alapulnak, de kimutatható a középkori modisták, talán Erfurti Tamás hatása is. Második az adott beszédrész fajtáinak (*species*) elkülönítése, a hangalak (*vox*) és az általa jelölt dolog (*res*) figyelembevételével. Harmadik a járulékos tulajdonságok (*accidentia*): eset (*casus*), nem (*genus*), szám (*numerus*), személy (*persona*), idő (*tempus*), mód (*modus*).

A második könyv foglalkozik az egyes szavaknak a nem önmagukból következő, hanem a mondat szerkesztéshez kapcsolódó tulajdonságaival. A mondatok megalkotása során létrejövő változások (*mutatio, commutatio*) legátfogóbb kategóriája az *enallage*: minden további alcsoport ez alá lesz besorolva.

Az *enallage* alapvetően kétféle lehet: *antimeria* vagy *heteroszisz*. Az *antimeriához* tartoznak azok az esetek, amikor a mondat megszerkesztése során az egyik szófaj helyett egy másik szófajt (*pars orationis pro altera parte orationis*) használunk. A *heteroszisz* kétféle: az egyik esetben egy bizonyos szófaj egyik fajtája helyett egy másik fajta (*species pro specie*) szerepel. Az *antimeria* és a *heteroszisz*nek ez az esete – bár mondattani összefüggésekben – szorosan kapcsolódik az egyes szófajokhoz, ezért még az alaktanhoz tartozó második könyvben tárgyalja a szerző. A *heteroszisz* másik esetéről, amikor is az egyik járulékos tulajdonság helyét egy másik járulékos tulajdonság (*accidens pro accidente*) veszi át, majd a hatodik könyvben lesz szó részletesen. Ezzel az ígérettel zárul a második könyv.

A harmadik könyvben kezdődik a szorosabb értelemben vett szintaktikai problémák kifejtése. Először átfogó képet kapunk a mondattan felépítéséről. A beszéd formája, azaz alkotórészeinek összeszerkesztése alapvetően kétféle lehet: szabályos vagy szabálytalan. A szabályos (*iusta, legitima*) konstrukció a nyelvtani szabályok szerint (*secundum analogiam*), azaz a mértékadó grammatikai előírásoknak megfelelően (*sicuti recta Grammatices ratio exigit*) történik, akár a ragozható, akár a ragozhatatlan szófajok felhasználásával. Legfőbb jellemzői: a szabályszerű kialakításhoz képest a mondatból semmi sem hiányzik, semmi sincs feleslegben, minden a maga helyére kerül, semmi sem változik meg (*nec deest quippiam, nec redundat, nec loco suo abest, nec immutatur*). A legkiválóbb régi szerzők többsége így formálta mondatait, mind szóban, mind írásban (*qua [forma] veterum probatissimi, plurimum loquendo, tum scribendo usi sunt*).

A szabálytalan (iniusta) vagy szabadon alakított (figurata) szerkesztés esetében a mondatok nem a nyelvtani szabályoknak megfelelően (contra analogiam) jönnek létre. Ilyenkor valami hiányzik, feleslegben van, nem a maga helyén áll vagy megváltozik (deest aliquid, vel redundat: vel loco suo abest, vel immutatur). Mindazonáltal az ilyen esetekre is bőven lehet példát találni a latin nyelv leghíresebb művelőinél (non tamen sine summorum virorum in Romana lingua exemplo).

A szabad szerkesztés kétféle lehet: latin (Latina) vagy görög (Graeca) típusú. Az előbbi a quintilianusi értelemben vett latinitás egyik fontos követelményét jelenti: ebben az összefüggésben nem annyira a grammatikai szabályok betartásában, mint inkább a szavak megfelelő megválasztásában megmutatkozó nyelvi korrektséget. A görög típusú szerkesztéshez a hellenizmusok tartoznak.

A mondat szerkesztés lehetőségeinek áttekintése után következik az egyes esetek részletezése; először a szabályos konstrukció tudnivalói, szófajonként. A harmadik könyv további fejezeteiben a névszó (nomen) és a névmás (pronomen) szintaxisa található.

A negyedik könyv az ige (verbum) és az igenevek (participium), az ötödik a ragozhatatlan szófajok: az előljárószó (praepositio), a határozószó (adverbium), az indulatszó (interiectio) és a kötőszó (coniunctio) mondatba illesztésének szabályos lehetőségeit mutatja be.

A hatodik könyv a szabadon alakított szerkesztés különféle eseteit rendszerezi. A latin szintaxis tárgyalása során kitűnik, hogy az eltérés a szabályoktól három vonatkozásban mutatható meg, ezek: a mennyiség (numerus), a sorrend (ordo) és a változtatás (immutatio).

A mennyiségi szempont alapján ragadhatók meg azok az esetek, amikor a mondatban hiány (defectus) vagy éppen túltengés (excessus) észlelhető. Az előbbi jelenségek leírása az eclipsis, az aposiopesis, a zeugma, a syllepsis, a prolepsis és az anapodoton fogalmával lehetséges, az utóbbiak a pleonasmus, ezen belül a parelton és az epanalepsis alá sorolhatók.

A sorrendet érintő „szabálytalanságok” leírhatók a hyperbaton és alkategóriái segítségével. Ezek: anastrophe, hysteriologia, tmesis, parenthesis, synchysis, metathesis.

A változtatások különféle fajtái az enallage eddig nem alkalmazott alosztályaiba illeszthetők. Ide tartoznak a heteroszisznak azok az esetei, amikor is az egyik járulékos tulajdonság helyét egy másik járulékos tulajdonság (accidens pro accidente) veszi át. Itt kerül sor az eset, a nem, a szám, a személy, az idő és a mód változásainak kimerítő tárgyalására.

A hatodik könyvet és ezzel az egész művet a hellenizmusok példái zárják.

2.

A *De emendata structura* felépítésének vázlatos bemutatása után, mint fentebb ígértem, következik néhány példa a jellegzetesen retorikai szemlélet további megnyilvánulásaira a zeugmához kapcsolódva. Először röviden emlékeztetek a fogalom retorikai tartalmára, majd ismertetem a Linacre-kiadásban megjelenő szintaktikai értelmezését és a mondattanban alkalmazott lényegesebb alkategóriáit.

A zeugma mibenlétének megragadására a különféle retorikai rendszerezések közül kiválóan alkalmas a *Kis magyar retorikában* található magyarázat. A fogalom az elocutio tárgyalásán belül a szintaktikai, azaz a szó- és mondat szerkezetek alakzatai között szerepel. Ezek három fő csoportja: az adiectio, a detractio és a transmutatio változáskategóriái. A zeugma a detractio alá tartozik: „A detractio jelensége a normális körülmények között szükséges mondat elem elhagyása úgy, hogy a kihagyott szó (szó szerkezet) a szöveg összefüggésből kikövetkeztethető legyen. Három alakzat sorolható ide: az ellipsis, a zeugma és az asyndeton. [...] Kapcsolatot alkotó detractio a *zeugma*, amely egy többtagú szó szerkezet valamely résztagjának elhagyása oly módon, hogy két paralel résztag közül a megmaradó átveszi az elhagyott résztag funkcióját is, egyúttal fölérendelt kapcsolatba kerül a többi taggal.” A jelenség modellje: „ $a-x/b-y$; ha a b kiesik, $a(x/y)$ ”.

A továbbiakban ebben az előadásban a zeugma két fő csoportra oszlik: „Bonyolultság nélküli zeugmának nevezzük azt a jelenséget, amikor az a és b résztag teljesen azonos jelentésű, tehát az a és y résztag között nincs nagyobb feszültség, mint az a és x között. Szerkezete szerint háromféle lehet (a fenti modell alapján): a hypozeugma $a(x/y)$, a mesozeugma $(x/y)a$ és a protozeugma $x)a(y$. [...] A bonyolult zeugma abban különbözik az előzőtől, hogy az egymással koordinált kapcsolatban lévő mondatrészek közül az egyik szemantikai vagy szintaktikai szempontból nem illeszkedik a fölérendelt, illetve a föléjük rendelt mondatrészhez.”⁶

Mindezek felelevenítése után már sok ismerős vonást fedezhetünk fel a Linacre–Molnár-grammatikában a zeugma segítségével magyarázott eseteknél. Fentebb utaltam rá, hogy hogyan helyezkedik el a szóban forgó alakzat a szintaktikai jelenségeket rendszerező eszköztár egészében: az eltérés a szabályos mondat szerkezettől a mennyiség, a sorrend és a változtatások tekintetében mutatkozhat meg; mennyiségi vonatkozásban a hiányosságok bizonyos eseteinek leírására a zeugma alkalmas.

A részletező kifejtésből a következők derülnek ki. A zeugma segítségével írható le az olyan szerkesztés, amikor a hasonló tagmondatokban valamelyik elem – amelyik mind-egyikhez tartozik – csak az egyikben jelenik meg; jóllehet a többiben is meg lehetne ismételni változatlan formában, de hiányzik. (Zeugma est adiunctio, quoties in similibus clausulis commune aliquid in una positum, in aliis non mutatum desiderantur.)

A zeugma fajtáinak elkülönítésénél három szempontra kell figyelniünk: először arra az alkotóelemre, amit elhagyunk (id, quod detrahitur); másodsor a helyre, ahonnan hiányzik (locus, unde detrahitur); harmadszor pedig azokra az elemekre, amelyek a tagmondatokat összekapcsolják (particulae, quae clausulas coniungunt).

Az első szempont (az alkotóelem) alapján három esetet különböztethetünk meg. Az első esetben az ismétlődő ige (verbum ipsum) hiányzik. Példa: „Non locus virum, sed vir locum honestat”. Ennek a mondatnak a „szabályosan” szerkesztett változata így hangozna:

⁶ SZABÓ G. Zoltán, SZÖRÉNYI László, *Kis magyar retorika: Bevezetés az irodalmi retorikába*, Bp., Helikon, 1988, 144–145. Jelen tanulmány kéziratának lezárása után jelent meg Czetter Ibolya tanulmányos szócikke az *Alakzatlexikonban* (főszerk. SZATHMÁRI István, Bp., Tinta Könyvkiadó, 2008, 592–595.).

„Non locus virum honestat, sed vir locum honestat”. A példában a „honestat” ige az első tagmondatból hiányzik.

A második esetben az az elem hiányzik, amelyik az igét megelőzhetné (quod verbum praecedit). Példa: „Probus non solum praesentes amicos colit, sed etiam absentes amicos observat”. Itt a „probus” szó hiányzik a második tagmondatból.

A harmadik esetben az az elem hiányzik, amelyik az igét követhetné (quid verbum sequitur). Példa: „Probus absentes amicos tuetur, ita improbus absentes destituit.” Itt a második tagmondatból az „amicos” szó hiányzik.

A hiányzó elem helyére való tekintettel háromféle zeugmát különböztethetünk meg. Protozeugmáról beszélünk akkor, ha a valamennyi tagmondatra vonatkozó, de csak az egyikben megjelenő elemet a többi tagmondat elejére kell odaértenünk: „Vicit pudorem libido, timorem audacia, rationem amentia”. Hypozeugma esetében a tagmondat végét kell képzeletben kiegészítenünk: „Non Venus et vinum sublimia pectora fregit”. A mesozeugma a tagmondat közepén megmutatkozó hiányt jelenti: „Troia gena interpres di-vum, cui numine phali. Qui tripodas Clarii, qui sidera sentit”.

A tagmondatokat összekapcsoló elemeket a névszó, a határozószó, a kötőszó és az ige-nevek esetében kell vizsgálni. Ez újabb és újabb alkategóriák bevezetésével meg is történik. A további részletezéstől azonban e vázlatos ismertetés során eltekintek.

Úgy vélem, az eddigiek is érzékeltetik a különböző szakterületek közötti átfedéseket és ezek jelentőségét. A fenti példák azt világítják meg, hogy a retorika és a grammatika nem határolható el mereven egymástól. Azzal is tisztában kell azonban lennünk, hogy a régiségben grammatika, poétika, retorika és dialektika egyazon egységes szemlélet különböző aspektusait jelentette. Akár a szövegek létrehozásához fogalmaztak meg szabályokat, akár a költők és írók műveinek magyarázásához kerestek biztos fogó-dzókat, erre leginkább a nyelvi jelenségek egzakt megragadása bizonyult alkalmasnak. A nyelv szerkezete ugyanis lehetővé teszi a betűk, a szótagok, a szavak és a mondatok szintjén észlelhető jelenségek leírását. Ehhez dolgozták ki azokat a kategóriákat, amelyeket hagyományosan leginkább a retorikához kapcsolunk. Ám attól függően, hogy milyen okból és milyen céllal kerül sor a különféle nyelvi megoldások azonosítására, értelmezésére és rendszerezésére, ugyanazok a kategóriák egyaránt alkalmazhatók a grammatikában, a poétikában és a retorikában, esetenként az adott diszciplína különös jellemzőinek megfelelően módosítva. Logikai szerkezetük önmagukban vagy helyük a tágabb összefüggésekben a dialektika alapján is meghatározható. Ezt a komplexitást feltétlenül figyelembe kell vennie a modern kutatásnak is. A grammatikai kézikönyvek sem csak a nyelvtudomány-történet számára lehetnek érdekesek, hanem a régiség nyelv-és irodalomszemléletének szélesebb körű megismeréséhez is szolgálhatnak hasznos adalékokkal. A kritikátörténet egyik érintett szakterületen sem tekinthet el a követel-ményrendszer teoretikus megfogalmazásaitól. A kortársak által rögzített sajátos elvárá-sokat pedig kár volna kihagyni a régi szövegek vizsgálatának szempontjai közül.

Függelék

I. táblázat

Thomae Linacri grammatices compendiosa per quaestiones explicatio:

A Gregorio Molnar, sancte memoriae, in usum studiosae iuventutis conscripta, Kolozsvár, 1566.

A mű szerkezetének vázlatos áttekintése

Liber primus:	[Oratio grammatica, 1.]
	Materia: dictiones
	[Dictiones, 1.]
	Propriae, seu legitimae: octo partibus grammaticae orationis explicantur
Liber secundus:	[Dictiones, 2.]
	Impropriae, seu figuratae
	[Enallage, 1.]
	Antimeria: cum pars orationis pro altera parte orationis ponitur
	[Enallage, 2, 1.]
	Heterosis [1.] cum species pro specie usurpatur
Liber tertius:	[Oratio grammatica, 2.]
	Forma: dictionum inter se compositio (constructio)
	[Constructio, 1.]
	Constructio iusta seu legitima
	De constructione nominis
Liber quartus:	De constructione verborum et participiorum
Liber quintus:	De non declinatorum partium constructione
Liber sextus:	[Constructio, 2.]
	Constructio figurata
	[Constructio figurata, 1.]
	Constructio figurata Latina
	Numero
	Defectus
	Ecclipsis
	Aposiopesis
	Zeugma
	Syllepsis
	Prolepsis
	Anapodoton
	Excessus
	Pleonasmus
	Ordo
	Hyperbaton
	Anastrophe
	Hysteriologia

Tmesis
 Parenthesis
 Synchysis
 Hypallage

Immutatio

[Enallage, 2, 2.]

Heterosis [2.]: cum accidens pro accidente usurpatur

Casus
 Genus
 Numerus
 Persona
 Modus
 Tempus

[Constructio figurata, 2.]

Constructio figurata Graeca: Hellenismus

II. táblázat

A zeugma helye a rendszer egészében és felosztása

Oratio grammatica

Materia: dictiones

Forma: dictionum inter se compositio (constructio)

Constructio iusta seu legitima

Constructio figurata

Constructio figurata Latina

Número

Defectus

Zeugma

Id, quod detrahitur

Verbum ipsum

Quod verbum praecedit

Quod verbum sequitur

Locus, unde detrahitur

Protozeugma

Hypozeugma

Mesozeugma

Particulae, quae clausulas coniungunt

Nomen

Adverbium

Coniunctio

Participium